

یزشن، آیینی کهن از دوران هندوایرانی

صبا لطیف‌پور¹

دانشجوی دکتری فرهنگ و زبان‌های باستانی دانشگاه آزاد اسلامی - واحد علوم و تحقیقات

چکیده

دو آیین یزشن در ایران و یجنه در هند با یکدیگر قابل مقایسه هستند. با بررسی شباهت‌های این دو آیین، می‌توان وجود ریشه مشترک کهنی را برای آنها اثبات کرد؛ از جمله این شباهت‌ها می‌توان به تشابه در واژگان، اهداف برگزاری مراسم، عناصر مهم موجود در مراسم و چگونگی برگزاری آنها اشاره کرد. با بررسی تفاوت‌های دو آیین نیز می‌توان به تأثیر فرهنگ‌های بومی منطقه و نیز شرایط متفاوت اقلیمی بر اجرای مراسم پی برد؛ از جمله این تفاوت‌ها، یکپارچگی مراسم در ایران و گوناگون بودن آن در هند است.

کلیدواژه‌ها: یزشن، یجنه، آیین، هندوایرانی، مقدس.

تاریخ دریافت مقاله: 89/6/14

تاریخ پذیرش مقاله: 90/3/23

1. این مقاله برگرفته از پایان‌نامه دکتری نویسنده است. استاد راهنما: دکتر کتابون مرادپور / استاد مشاور: دکتر محسن ابوالقاسمی.

Email: sabalatifpour@yahoo.com

مقدمه

آیین یزشن (yazi?n) یکی از مهم و اساسی‌ترین آیین‌های دین کهن ایران یعنی دین زرتشتی به شمار می‌آید. آیین یجنه (yaj?a) نیز در هند در میان پیروان مکتب‌های گوناگون به عنوان یکی از اصلی‌ترین آیین‌ها شناخته می‌شود. با بررسی و مقایسه اجزای مختلف این دو آیین می‌توان در راه شناخت پیشینه مشترک این مراسم حرکت کرد.

بررسی واژگانی

واژه «یزشن» از ریشه اوستایی $\sqrt{yaz}$ به معنی ستودن، پرستیدن و دعا کردن می‌آید (Modi ۱۹۲۲: ۲۶۶). این ریشه مفهوم‌هایی چون قربانی کردن و نثار فدیهِ را نیز در بر دارد (Bartholomae ۱۹۰۴: ۱۲۷۴-۱۲۷۹). به طور دقیق نمی‌توان گفت که در اوستا منظور از $ya?tan$ گاو و گوسفند، ذبح نمودن آنها بوده است یا در راه خدا بخشیدن آنها. (پورداد ۱۳۷۷، ج ۱: ۲۱۷)

معادل $\sqrt{yaz}$ اوستایی، در فارسی باستان $\sqrt{yad}$ است که این ریشه نیز ستودن و احترام کردن معنی شده است (Kent ۱۹۵۳: ۲۰۴). این ریشه که فعل آن در بسیاری از کتیبه‌ها در زمان‌های مختلف صرف شده است، در برخی نام‌ها و ترکیبات فارسی باستان نیز به کار رفته است. به عنوان نمونه در کتیبه‌ای مانند کتیبه h خشایارشا در تخت جمشید (پرسپولیس) و نیز در کتیبه داریوش در بیستون و نیز کتیبه‌های او در شوش در مواردی مشابه، افعالی از این ریشه، به کار رفته است. (Kent ۱۹۵۳: ۱۴۲-۱۴۴, ۱۵۱, ۲۰۴)

معادل $\sqrt{yaz}$ اوستایی در سنسکریت $\sqrt{yaj}$ است که معنی ستایش و نیایش یک خدا را می‌رساند و نیز معنی وقف کردن، تقدیس کردن، پیشکش کردن و ستودن یک ایزد با دعا و فدیهِ را دارد (Lanman ۱۹۶۳: ۲۲۱)؛ اما نزدیک‌ترین معنی که از این ریشه به ذهن متبادر می‌شود، قربانی کردن است. معادل واژه اوستایی $yasna-$ در سنسکریت $yaj?a-$ است، از جمله معانی که برای آن ذکر شده عبارت‌اند از: نیایش، قربانی، وقف و خیرات. (Lanman ۱۹۶۳: ۲۲۲; Perry ۱۹۴۳: ۲۰۹)

یکی از راه‌های اثبات ریشه‌ای مشترک برای دو آیین یزشن و یجنه، یافتن ریشه لغوی واژه‌ها است. $\sqrt{yaz}$ اوستایی و $\sqrt{yaj}$ سنسکریت احتمالاً معادل بازسازی شده یونانی $\sqrt{sag}$ * و لاتین $\sqrt{sak}$ * است که واژه لاتین $sacer$ از آن مشتق شده است و حدس زده می‌شود این دو ریشه به ریشه باستانی $\sqrt{yeg}$ * بازگردند. $\sqrt{yaj}$ در سنسکریت دوران ودایی به عمل قربانی کردن^(۱) اشاره دارد و این عملی است که از طریق آن عنصری از دنیای انسان‌ها به دنیای خدایان منتقل و به این ترتیب ارتباط میان دنیای انسانی و الوهیت برقرار می‌شود. با چنین عملی، خدایان تغذیه می‌شوند (Benveniste ۱۹۷۳: ۴۶۶-۴۶۷)

آیین یزشن در ایران سال‌ها است که یا برگزار نمی‌شود یا برگزاری آن به شکلی کاملاً محدود است و تنها چند موبد در تهران همچنان این آیین را زنده نگاه داشته‌اند و در مراسم گاهنبار شکل ساده‌شده آن را اجرا می‌کنند. اما در میان پارسیان هند، آیین یزشن هنوز آیین زنده‌ای است. پارسیان هنوز در مناسبت‌های مختلف، مراسم یزشن را برگزار می‌کنند. آیین «یجنه» هندی نیز هنوز به صورتی کاملاً زنده و متداول در هند رواج دارد و مردم برای حل بسیاری از مشکلات خود و برآورده شدن خواسته‌هایشان به این مراسم تمسک می‌جویند.

هدف از برگزاری مراسم

هدف عالی از برگزاری آیین یزشن در ایران و یجنه در هند، همانا کمک به برقراری نظم جهانی است. در مراسم یزشن در ایران، در حقیقت نظم آیین با نظم خلقت مرتبط است. نظم مراسم از ابتدا تا انتها، به

نوعی، هدفی را برای حفظ نظم کلی جهان آشکار می‌کند. آیین یجنه در هند نیز به نوعی هدف تقویت نظم جهانی را دنبال می‌کند. در هند معمولاً آیین یجنه با در نظر گرفتن هدف خاصی انجام می‌شود. این هدف می‌تواند از آرزوها و خواست‌های کوچک افراد تا والاترین هدف، یعنی تثبیت نظم جهانی، متغیر باشد. در جامعه ودایی، افراد به‌طور غیرمستقیم با پیشکش کردن فدیة‌هایی که پرستاران به خدایان تقدیم می‌کنند، می‌توانند به حفظ نظم جهان کمک کنند. اما پیروان زرتشت با شرکت در مراسم، در نبردی که به ارتقای اشته می‌انجامد، شرکت می‌کنند و عمل آنان به تمام جهان نفوذ می‌کند. (Settegast ۲۰۰۵: ۶۷).

در دوران هندوایرانی، چند نوع پیشرفت در دین پیش آمد که یکی از آنها شکل‌گیری مفهوم نظم بود. این مفهوم به شکل ضمنی در دوران هندواروپایی نیز وجود داشت؛ اما بعدها با نام هندوایرانی بازسازی شده *arta*، که بعدها صورت‌های rta و ودایی و a?a- اوستایی از آن منشعب شد، شکل واضح‌تری گرفت. ریشه چنین مفهومی دست کم به 1400 سال پیش از میلاد بازمی‌گردد. این نظم در وداها به صورت نظم سه‌گانه کیهانی، آیینی و اخلاقی وجود دارد؛ و در اوستا نیز در مفاهیم راستی و قداست ظهور می‌کند. حضور این مفهوم در ودا و اوستا نشان می‌دهد که رشد آن به دورانی پیش از جدا شدن دو گروه از یکدیگر بازمی‌گردد. این مفهوم نظم و پیمان، چنان ارزش والایی در میان جوامع یادشده یافت که هدف اصلی مهم‌ترین آیین‌های آنها یعنی یزشن ایرانی و یجنه هندی را تشکیل داد.

اجزای مهم تشکیل‌دهنده آیین

مهم‌ترین عناصر در برگزاری آیین‌های یزشن و یجنه عبارتند از آتش، هوم/سومه، خواندن سرودهای مقدس و قربانی. با توجه به اهمیت این عناصر در دو آیین یادشده، می‌توان به ریشه مشترک آنها در زمانی پیش از جدا شدن برگزارکنندگان این آیین‌ها از یکدیگر و مستقر شدنشان در سرزمین‌های جداگانه پی برد. همچنین می‌توان تأثیر فرهنگ‌های بومی ساکنان سرزمین‌هایی را که هندوایرانیان به آنها مهاجرت کردند، یعنی ایران و هند را بر آیین‌های این دو گروه، با توجه به تفاوت‌هایی که آنها از نظر برگزاری آیین با یکدیگر یافتند، بررسی کرد. البته افزون بر فرهنگ‌های بومیان، اثرات ویژگی‌های محیطی و شرایط جغرافیایی و آب و هوای منطقه را نیز نباید از نظر دور داشت.

آتش

آتش نزد انسان اولیه اهمیت خاصی داشت. از زمانی که بشر به آتش دست یافت، به سبب تحولی که در زندگی او به وجود آورده بود، برایش ارزش ویژه‌ای پیدا کرد. هنگامی که انسان به آتش توجه و احترام زیادی کرد، متوجه قدرت آن و در نتیجه لزوم یاری و پشتیبانی و تقویت آن شد. (بویس 1348: 156)

از زمانی که ویژگی‌های فراطبیعی به آتش نسبت داده شد، اولین و اصلی‌ترین کارکرد آن دور کردن شیاطین

بود. آتش تاریکی را برطرف می‌کند و دشمنان را نیز دفع می‌کند. این اندیشه احتمالاً از حمله دزدان و نیز حیوانات وحشی در شب ریشه گرفته است. همچنین شیطان در تفکر بشر تجسم یک ترس یا بیماری یا بلا بوده است و آتش به سبب روشنایی بخشی، در شب، ترس‌ها را و نیز به سبب خاصیت ضد عفونی‌کنندگی، بیماری‌های را دور می‌کند. اسـمـه (Griswold ۱۹۷۱: ۹۴)

از زمان‌های کهن نزد هندواروپاییان، آتش برای دور کردن شیاطین یا نیروهای بد و جلب خدایان یا نیروهای نیک به کار می‌رفته است. بنابراین مشخص است که اهمیت آتش از دوران هندوایرانی در زندگی مردمی که امروزه ساکنین سرزمین‌های ایران و هند هستند، نقش بسته است. بی تردید، محیط سردی که مردم آریایی از آن آمده‌اند در این ارزش و اهمیت آتش مؤثر بوده است. سپس نیروهای برتر به آتش نسبت داده شد و برای دور کردن نیروهای بد و حتی در هند به عنوان رابط میان انسان‌ها و خدایان به کار گرفته شد.

آتش مرکز زندگی خانوادگی در میان اقوام هندواروپایی بوده است و بعدها با هاله‌ای از راز پوشیده شده است. نقاط اشتراک زیادی میان Agni و Ātar وجود دارد که نشان می‌دهد یک نوع آیین آتش در زمان اتحاد هندوایرانیان وجود داشته است که بزرگداشت Agni و Ātar در زمان‌های بعد، ادامه آن است. (Griswold ۱۹۷۱: ۱۵۲-۱۵۳)

ایرانیان برای آتش ارزش و اهمیت بسیاری قایل بودند تا حدی که در *وندیداد* (فرگرد 9) آمده است: بزنی یعنی بکش کسی را که دست به آتش می‌برد از روی لجاجت. مراسم فدیه و اهدایی به آتش در دین زرتشتی «آتش زوهر» نام دارد. در مراسم آیینی از جمله یزشن، آتش مقدس در اتاق خاصی قرار دارد که تنها موبدان اجازه ورود به آن را دارند. این آتش با چوب‌های معطر که گاه به وسیله دین‌داران و شرکت‌کنندگان در مراسم فدیه آورده می‌شود، خوشبو می‌گردد. در مراسم یزشن، آتش در مرکز توجه است. موبد اصلی همواره در حین برگزاری آیین به سمت آتش برمی‌گردد و بسیاری از دعاها را رو به سوی آتش می‌خواند و حضور آتش در مراسم یزشن از اساسی‌ترین ارکان مراسم به‌شمار می‌رود.

آتش نزد هندیان افزون بر اینکه یک ایزد به‌شمار می‌شود، به عنوان رابط میان جهان انسان‌ها و جهان خدایان نیز شناخته می‌شود. آتش در آیین یجنه اهمیت بسیاری دارد. گذشته از نقش و ارزش آتش در هند به عنوان رساننده فدیه‌ها به خدایان، آتش در آیین یجنه نیز به طور ویژه‌ای با اهمیت است. بدون حضور آتش، مراسم یجنه نمی‌تواند برگزار شود. آتشی که در مراسم یجنه استفاده می‌شود باید بسیار مطهر باشد و با سایش قطعات چوب یا سنگ به یکدیگر به وجود آمده باشد.

اهمیت و ارزش آتش در آیین‌های ایران و هند که از زمان‌های بسیار کهن سرچشمه می‌گیرد، نه تنها در آداب دینی آنها، بلکه در زندگی روزمره و باورهای عمیق آنان نیز حفظ شده است.

هوم (هئومه) / سومه

صورت بازسازی شده *-saoma** هندواروپایی، که *-haoma* ایرانی و *-soma* هندی از آن برگرفته شده‌اند، گیاهی است که به احتمال زیاد در محل زندگی هندواروپاییان نخستین به طور وحشی و طبیعی می‌روییده است. نام این گیاه از ریشه بازسازی شده هندوایرانی $\sqrt{sav}$ * به معنی فشردن و خرد کردن است. معادل ایرانی این ریشه $\sqrt{hav}$ و معادل هندی آن $\sqrt{sav}$ است. از این گیاه نوشابه‌ای تهیه می‌شود که در ایران به آن *-haoma* و بعدها هوم و در هند *-soma* گفته‌اند. این نوشیدنی بخش مهمی از آیین‌های یزشن و یجنه را در ایران و هند تشکیل می‌دهد. نوشیدنی‌ای که از این گیاه گرفته می‌شده است به احتمال بسیار زیاد در ابتدا مستی‌آور بوده است؛ اما طی تحولاتی در هر دو سرزمین ایران و هند، این نوشابه خاصیت سکرآوری خود را از دست داده است. زرتشت نیز در *گاهان* (بسن 30، بندهای 18 و 19) به نوعی نوشیدنی هوم (احتمالاً سکرآور) را محکوم کرده است. مراسم کوبیدن گیاه هوم/سومه و تهیه نوشیدنی از آن یکی از مهم‌ترین بخش‌های مراسم یزشن/یجنه است.

قربانی

قربانی در آیین یزشن/یجنه، جایگاه ویژه‌ای دارد. عمل قربانی در آیین‌های یادشده، در زمان‌های گوناگون و مکان‌های متفاوت، به صورت‌های گوناگونی جلوه‌گر می‌شود. اما به هر صورت، روح آیین قربانی در این مراسم همواره وجود داشته و نقش مهمی دارد.

یافتن پیشینه مراسم قربانی نزد اقوام کهن از جمله هندواروپاییان و به تبع آنها هندوایرانیان چندان دشوار نیست. با تکیه بر شواهد باستان‌شناسی و همین‌طور با توجه به متون کهن، می‌توان به سابقه طولانی قربانی و آیین‌های مربوط به آن نزد این اقوام پی برد.

با توجه به اهمیت آیین قربانی، می‌توان انتظار داشت که چنین آدابی در آیین‌های مهم مردم باقی بماند؛ و از آن جمله است آیین ایرانی یزشن و معادل هندی آن یجنه.

در مراسم یزشن کنونی، قربانی حیوانی دیگر انجام نمی‌شود و قربانی غیر خونین که همان هوم است، جای آن را گرفته است. با این وجود تا چندی پیش در این مراسم گاو یا گوسفند قربانی می‌شد (۶۷-۶۸: Boyce ۱۹۷۰) و شاید هنوز در برخی روستاهای زرتشتی‌نشین اثری از آن باقی مانده باشد. زرتشت در راستای اصلاحات خود در دین، مراسم قربانی را ملغی کرد. در دوره‌های بعد، این قربانی کردن‌ها دوباره تا حدودی مرسوم شد و حتی در برخی کتاب‌های پهلوی، چگونگی پیشکش کردن قربانی به ایزدان مختلف شرح داده شده است. (شایست ناشایست، فصل یازدهم؛ روایت پهلوی، فصل 59)

اما در هند قربانی حیوانی در مراسم یجنه (به استثنای برخی مکاتب که در آن کشتن حیوانات مذموم است) تاکنون باقی مانده است و بخش بسیار مهمی از آیین را به خود اختصاص می‌دهد. در روند بررسی مراسم قربانی در هند به موارد تکان‌دهنده‌ای برمی‌خوریم. از آن جمله اینکه هندیان در مراسم خود تا حدود صد سال پیش انسان را نیز قربانی

می‌کردند. قربانی انسان در هند *nara-medha* یا *puruṣa-medha* نامیده می‌شود (Dubois ۱۹۸۷: ۴۷۶-۴۷۷, ۴۷۹; Aiyangar ۱۹۸۷: ۷۳۰-۷۳۲). از دیگر مراسم قربانی مهم که در هند رایج بود، می‌توان به *açva-medha* یا قربانی اسب اشاره کرد. در مراسم یجنه بزرگ که معمولاً در آن اسب قربانی می‌شد، باور بر این بود که خدایی که فدیه به او داده می‌شود، قربانی انسانی یا *nara-medha* را ترجیح می‌دهد؛ گاهی نیز گراز، قوچ، فیل یا حیوانات دیگر قربانی می‌شدند. (Dubois ۲۰۰۷: ۵۷۸) (۵۸۰)

خواندن سرودها

در هر دو مراسم یزشن و یجنه، سرودها یا متون مقدس خوانده می‌شوند. آنچه در مراسم یزشن در میان زرتشتیان خوانده می‌شود، *یسنا*، بخشی از کتاب مقدس *اوستا*، است. *یسنا* شامل هفتاد و دو بخش یا هات است. هفتاد و دو هات *یسنا* را می‌توان از نظر زبانی و مفهومی به سه بخش متمایز تقسیم کرد. یکی «یسنا ی متأخر»^۱ که یسن ۱ تا ۲۷ و ۵۴ تا ۷۲ را شامل می‌شود؛ دیگر *یسنا* «هپتنگه‌ایتی»^۲ که شامل یسن ۳۵ تا ۴۱ است؛ و در نهایت «یسنا ی کهن»^۳ یا «گاتها»^۴ که یسن ۲۸ تا ۳۴ و ۴۲ تا ۵۳ را در بر می‌گیرد (Reichelt ۱۹۶۸: ۱۶۸). در مراسم یزشن نیز بخش‌هایی از سرودهای مقدس یا *ودها* خوانده می‌شود. اما به دقت مراسم یزشن نمی‌توان متونی را که در مراسم یجنه خوانده می‌شود مشخص کرد، زیرا یجنه انواع بسیار متنوعی دارد (بیش از ۴۰۰ گونه) و متونی که در آنها خوانده می‌شود نیز متفاوت است. تنها در این حد اشاره می‌کنیم که مهم‌ترین متنی که در این مراسم خوانده می‌شود، بخش‌هایی از *یجور ود*^۵ است.

روحانی برگزارکننده مراسم

از دیگر شباهت‌هایی که میان دو آیین یزشن و یجنه می‌توان یافت، تعداد روحانیان برگزارکننده مراسم است. هم در مراسم یزشن و هم در مراسم یجنه هفت (و گاهی هشت) پریستار مسئولیت برگزاری مراسم را بر عهده دارند که اصلی‌ترین آنها در ایران *zaotar-* و در هند *hotṛ* نام دارند. البته در ایران با مختصرشدن مراسم، تعداد پریستاران نیز از هفت به دو عدد کاهش یافته است و موبد دوم یا موبد دستیار وظیفه همه موبدان دیگر را بر عهده می‌گیرد.

نتیجه

پس از بررسی‌های یادشده، می‌توان با قاطعیت ادعا کرد که آیینی بسی کهن‌تر از آیین‌های یزشن و یجنه وجود داشته است که این دو آیین از آن سرچشمه گرفته‌اند. با وجود اینکه نام و مشخصات آن آیین کهن را نمی‌دانیم، اما با توجه به آیین‌های موجود، می‌توانیم ویژگی‌های کلی آن را بازسازی کنیم. دو آیین بر آمده از آیین مشترک اولیه که در ایران و هند گسترش یافتند، به علل گوناگونی هر یک رنگ و بو و ویژگی‌های خاص خود را یافتند؛ از جمله این علت‌ها می‌توان به تنوع آداب و باورها در هند، بر خلاف یکپارچگی و

۱. Later Yasna

۲. Gāthā's

۳. Haptañhātay

۴. Yajur Veda

۵. Old Yasna

تحت سیطره حکومت بودن آنها در ایران، اشاره کرد.

پی نوشت

(1) این واژه، ترجمه واژه انگلیسی sacrifice است. معنی اصلی واژه sacrifice، قربانی کردن است، البته باید در نظر داشت که sacrifice به معنی ستایش و نیایش کردن نیز هست.

کتابنامه

اوستا. گردآوری گلندر.

بویس، مری. 1348. «عبادات». دیانت زرتشتی (مجموعه سه مقاله از پروفسور کای بار، پروفسور آسموسن، دکتر مری بویس). ترجمه فریدون وهمن. تهران: بنیاد فرهنگ ایران.
روایت پهلوی. 1376. ترجمه مهشید میرفخرایی. تهران: مؤسسه مطالعات و تحقیقات فرهنگی.
شایست ناشایست. 1369. آوانویسی و ترجمه کتابیون مزداپور. تهران: مؤسسه مطالعات و تحقیقات فرهنگی.
پورداد، ابراهیم. 1377. یشت‌ها. ج 1 و 2. تهران: اساطیر.

منابع انگلیسی

Aiyangar, Natayan. [rpt.] ۱۹۸۷. *Essays on Indo-Aryan Mythology*. New Delhi.
Bartholomae, Christian. ۱۹۰۴. *Altiranisches Wörterbuch*. Strassburg.
Benveniste, Emile. ۱۹۷۳. *Indo-European Language and Society*. London.
Boyce, Mary. ۱۹۷۰. "Haoma, Priest of the Sacrifice". *W. B. Henning Memorial Volume*. London.
Dubois, Abbe J. A.. [rpt.] ۲۰۰۷. *Hindu Manners Customs and Ceremonies*. New Delhi.
Griswold, H. D.. ۱۹۷۱. *The Religion on the R̥ig Veda*. Delhi.
Kent, Ronald. G.. ۱۹۵۳. *Old Persian (Grammar, Text, Lexicon)*. New Haven. Connecticut.
Lanman, Charles Rockwell. ۱۹۶۳. *A Sanskrit Reader*. Cambridge. Massachusetts.
Modi, Jivanji Jamshedji, ۱۹۲۲. *The Religious Ceremonies and Customs of the Parsees*. Bombay.
Perry, Edward Delavan. [rpt.] ۱۹۴۳. *A Sanskrit Primer*. New York.
Reichelt, Hans. ۱۹۶۸. *Avesta reader, Text, Notes, Glossary and Index*. Berlin.
Settegast, Mary. ۲۰۰۵. *When Zarathustra Spoke: the Reformation of Neolithic Culture and Religion*. Costa Mesa, California.